

hasonlatnak ez volt az eredetibb alakja: *álmos, mint a Pilátus macskája*, — valamit azonban mégis meg kell jegyezni, ami némileg talán ellentmond ennek a legegyszerűbb magyarázatoknak.

Népünk körében régebben meglehetősen elterjedt nagyheti, különösen nagy-pénteki szokás volt az ún. *pilátusverés*. Már Dugonics (i. m. 1 : 208) és Erdélyi János (M. km. könyve 329) is említi, hogy néhol nagypénteken a gyermekek botokkal vagy gyékénnyel verni szokták a földet — újabb néprajzi feljegyzések szerint (Ethn. 2 : 49, 6 : 48, 16 : 60, 39 : 36; vö. még Róheim: M. néphit, népsz. 244) a cinterembe hordott deszkadarabokat, Pilátusnak deszkára rajzolt képét vagy csak a templom padjait —, mintegy ezzel akarva megbosszulni Pilátuson azt, hogy Krisztust keresztire feszítettette. Szendrey Zsigmond egyik cikkéből (Ethn. 39 : 36) azonban arról értesülünk, hogy „Szatmárban és Biharban némelyütt nem »Pilátust verik«, hanem a »Pilátus macskáját kergetik« éspedig a zsidók, mert a macska véletlenül bent volt a templomban, amikor a Jézus felfeszítését kimondták, s félték, hogy elárulja őket”. Ezenkívül még egy másik olyan népszokásról tudok, amelyben ugyancsak „Pilátus macskája” szerepel. Papp László szíves szóbeli közlése szerint Hosszúpályiban még az 1930-as években is szokás volt, hogy nagyszombaton a katolikus templom előtt tüzet rakott a harangozó, s erre azt mondták a falubeliek: *ígetik a Pilátus macskáját*. Ez a szokás nyilvánvalóan a másutt *pilátus-égetés*-nek nevezett cselekménnyel van kapcsolatban. Ez abból áll, hogy némely helyen a pilátusveréskor használt deszkadarabokat a gyümölcsfákról lenyesett vadhajtásokkal együtt a nagyszombati tűzszenteléskor a pap eltávózása után elégették (Szendrey i. h.).

Ezek az adatok — különösképpen pedig a Pilátus macskájára vonatkozó, Szendrey-től közölt naiv kis legenda — elképzelhetővé teszik, hogy a szóban forgó szóláshasonlatba is e szokások, illetőleg e legenda révén került be a *Pilátus macskája* kifejezés. Ha ez így van, további néprajzi adatok deríthetnek fényt arra a kérdésre, milyen elképzelések hatására keletkezett kifejezésünk. A magam részéről azonban azt tartom valószínűbbnek, hogy mégiscsak a feltehető **álmos, mint a pilátus* (~ *álmos, mint Pilátus*) és a több adattal is igazolható *álmos, mint a macska* szóláshasonlatok keveredéséből keletkezett az *álmos, mint a Pilátus macskája*, és ennek a szóláshasonlatnak a hatására kezdtek pusztá tréfából *pilátusverés* helyett *Pilátus macskájának a kergetéséről, pilátuségetés* helyett pedig *Pilátus macskájának az égetéséről* beszélni. Ez természetesen csakis ott történhetett meg, ahol a szokás eredete, tulajdonképpeni tartalma már feledésbe merült, és pusztán a cselekmény maradt meg élő hagyományként. Az pedig, hogy a népszokásoknak ez a tartalmatlanná válása idővel szinte szükségszerűen bekövetkezik, annyira közismert tény, hogy bizonyításra sem szorul. Végül még csak azt jegyzem meg, hogy a Szendrey Zsigmondtól közölt, Pilátus macskájára vonatkozó kis legendafélét is utólagos magyarázatok tartom, amelyet megint csak a szóláshasonlat hatására akkor és ott költöttek, amikor és ahol a pilátusverés szokása már tartalmatlanná vált.

O. Nagy Gábor

Mikulás, télapó, krampusz. 1. A *mikulás* szó azt a gyermekek képzeletében élő fehér szakállú, püspöksüveges öreg embert idézi fel tudatunkban, aki december 6-án éjjel a jó gyermekeknek ajándékot, a rosszaknak pedig virgácsot hoz (vö. ÉrtSz. 4 : 1313). Meglepő, hogy ez az általánosan ismert közszó mennyire új keletű a magyar szókincsben. Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagában található legkorábbi előfordulása alig régebb százévesnél: 1856: „A *mikulások*, krampuszok, csillag-alaku papír lámpákkal járó három királyok sat. még ezek maradványai napjainkban” (Aszalay József: Szellemi omnibus kéjutazásra az élet útjain. III. Pest. 247). Klasszikusaink közül Jókai használta elsőnek: 1860: „Mit hozott a *Mikulás*” (Kakas Márton tolltaraja. II. Pest. 122 : NSz.).

A mikulás alakjával kapcsolatos családi szokások korai leírása Asbóth Jánostól, Asbóth Lajos negyvennyolcas honvédtábornok fiától ered: 1878: „... egy borongós, sejtelemteljes deczemberi napon... remegő örömmel vártuk mi gyermekek a *Mikulást*. Megjelent tiszteletreméltó alakja együtt a lánczcsörtető Krampusszal, a ki a hátárvetett zsákban szokta elvinni a rosz gyermekeket. A nálunk összegyűlt nagyok komoly arcot öltöttek és komolyan feleltek a *Mikulás*-nak minden egyes gyermek iránt tett kérdéseire. Én mindig szerettem a *Mikulást*. Nemcsak a nyalánkságok miatt, miket maga után hagyott, mert még édesebb volt a dicséret, mit ilyenkor mindig hallottam... A *Mikulást* szerettem, mert olyan nagy barátja az igaznak, a rosz gyermeket sem engedi mindjárt elvinni, hanem ad neki egy évet javulásra, csodásan fehér szakálával és hajával pedig olyan roppant szentül néz ki” (Asbóth János: Álmodók álmodója. Bp. 1878, 30—1). A múlt század hatvanas-hetvenes éveiben azonban a *mikulás* szó még nem lehetett közkeletű; sem CzF., sem Ballagi nem szótározta.

A magyar *mikulás* szláv, közelebbről pedig szlovák eredetű; vö. szlovák, cseh *Mikuláš* 'mikulás', *mikuláš* 'mikulási ajándék'. E szláv szavak a latin *Nicolaus* 'Miklós'-on át a görög *Νικόλαος* (tkp. 'a győzelem népe') névre visszamenő *Mikuláš* köznevesülése útján keletkeztek. A latin szóeleji *n* helyén álló *m* feltehetőleg a *Michal* 'Mihály' névvel való keveredés eredménye (vö. Vasmer: RussEtWb. 2 : 134). Éppen a szóeleji *m* alapján merült fel egyébként az a gondolat, hogy már a XI—XII. században sűrűn előforduló *Miklós* nevünk is szláv közvetítéssel került hozzánk; az átvett alak a szlovén *Miklavž* lehetett (Melich: NyK. 33 : 301—2, 34 : 38—40; uő.: SzlJsz. I/2: 99—100, 197—8).

A mikulási szokások Miklós myrai püspök legendájának egyes mozzanataira emlékeztetnek. A néprajzi vizsgálatok szerint e szokások osztrák vidékeken is élnek, és hozzánk minden bizonnyal onnan jutottak el (vö. Bálint Sándor: Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza. Bp., [1938.] 103—6; uő.: Az esztendő néprajza. Bp., 1943. 11). Dugonics Andrásnak a „Fél, mint Német gyermek a' Szent Miklóstúl” szóláshasonlathoz fűzött magyarázatából határozottan kiviláglik, hogy a múlt század elején a mikulási alakoskodás még jellegzetesen német szokásnak számítottak: „Még máig is fen a' Németeknél az a' szokás: hogy Sz. Miklós előtt való nap Püspök ruhába fel öltözik egy, mellette lévén Klerikussai, és az ördög. El járják a' házakat. Oktatják a' kisdedeket, büntetik a' roszszakat. Midőn a' csöngetéseket, és láncok' zörgéseit előre hallyák a' Német gyermekek, szinte ki üti őket a' nehézség” (Magyar Példa Beszédék és Jeles Mondások. I. Szeged. 1820. 146). A magyar lakta területeken a mikulási szokások a XIX. század első felében honosodhattak meg, először csupán a városi polgárság körében, később pedig a falusi értelmiségen keresztül a parasztság egy részénél is. Népszerűsítésükben szerepe lehetett az iskolának, de főképpen az óvodának (vö. Schwartz: NyK. 50 : 408—11; SzegSz. 2 : 158).

2. Az utóbbi évek szóhasználatában a *mikulás*-nak vetélytársa támadt: a *télapó*. E szó azonban nem mostanában keletkezett. A fehér szakállas, nagy bundás, téli sapkás öreg ember képében megszemélyesített telet már korábban is *télapó* néven emlegették. Ismerhette a szót Bérczy Károly is, aki Anyégin-fordításában a puskinsi *матушка зима* kifejezést *télanjó* szóval adta vissza: 1866: „Nékünk élvet ad A *télanjó* sok tréfacsínja” (VII. fejezet 30). Lehetséges, hogy Bérczy a szöveg kívánta *télanjó*-t a *télapó* alkalmi módosításával alkotta meg. Magára a *télapó*-ra a múlt század vége óta vannak adataink: 1899: „... nyújtatok örökzöld koszorut *Télapónak*” (Pekár Gyula: Legenda 295: NSz.); 1925: „Lenn [a májusfa] egyik gallyán vattaruhában lógott egy bábu, *Tél apó*, minden nyavalya és romlás hozója, kit most, május jöttén ünnepélyesen fölalkasztottak” (Kosztolányi Dezső: Aranysárkány: Pacsirta. Aranysárkány. Bp., 1961. 192); 1939: „[Farhangi szokásként Nagysármáson] Felöltöznek *télapónak* is. Legtöbbször rongyosak, fázósak s bekérezkednek melegedni. Többen vannak és csoportosan járnak. A *télapó* hosszú

csepűszakállat ragaszt magának, fehér kucsmát tesz a fejére s kifordított fehér mellrevalót vesz magára, román fehér harisnyát húz fel és ami a legérdekesebb a *télapóban*, apók, vagy ahogy némely háznál nevezik: a fehéremberek, akik nyáron a bodzafában, a kertek hátuljában rejtőzködnek el, a ház asszonyát és leányát is megtáncoltatják, pattogatva ujjakkal. . . Ha a házi ember ezt nem engedi meg, akkor a *télapók* egymásközt táncolnak” (Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez. Összeállította Makkai Endre és Nagy Ödön. Kolozsvár, 1939. 98); 1940: „tréfásmondás: *télapó*” (Balassa 2: 286).

A népies szokásokkal összefonódott és vallásos képzetektől független *télapó* szónak 'mikulás' jelentésben való újabb, tudatos alkalmazása az orosz *дед-мороз* [tkp-fagy apó'] 'télapó; mikulás' mintájára mehetett végbe.

3. A gyermekek december 6-i megajándékozásával kapcsolatos szokásokban a mikulást rendszerint egy virgácsos, fekete ördögalak kíséri: a *krampusz*. Neve a *mikulás*-sal nagyjából egy időben, a múlt század közepe táján bukkan fel: 1842: „. . . olyan [a] tekinteted, mint a karácsonyi *krampuszé*” (Töpfer Károly—Nagy Ignác: Falusi egyszerűség. Buda. 643, NSz.); 1843: „kardosan és pánczélosan kénytelenek látni a' szinpadon, mint valami Miklós napi *krampuszokat*, kik az ártatlan gyermekeket ijesztgetik” (Életrképek II/6: 507, NSz.). A *krampusz* a bajor—osztrák *Krampus* (alakváltozatai: *Krámpus*, *Grampus*, *Grampes*, *Grampos*, *Krampes*) átvétele. A bajor—osztrák szó Schwartz Elemér magyarázata szerint a *Krampe* 'horog; kampó; károm' tövéből a latin eredetű *-us* képzővel alakult; eredeti jelentése 'karmos' (NyK. 50 : 412—6). A latinos képzés arra mutat, hogy deákos műveltségű környezetben keletkezhetett. Magyarországi elterjesztéséhez a vásári krampuszfigurák is bizonyára hozzájárultak. Vö.: 1845: „Ezen úri embernek . . . hasonlatossága volt egy szilva [= páleikára szúrt aszalt szilvából készített] *krampuszal*” (Jósika Miklós: Ifjabb Békesi Ferenc kalandjai. II. Budapest. 30, NSz.); 1854: „*Krampuszt* csinálván az ő formájára Árúlják a kofák gyerekek számára” (Spetykó Gáspár: Gyöngyvirágok. Pest. 40, NSz.).

Kiss Lajos

Az *anyanyelv* kérdéséhez. A Nyr. utóbbi számaiban (84 : 467, 85 : 215) egész kis vitairódalom kerekedett az *anyanyelv*, illetőleg az *édes anyanyelvünk* kifejezés eredete körül. Újabb adatok, ellenvetések vagy cáfolatok várása közben összegyűlt néhány kiegészítő példám; ide tálalom őket, hátha kedvet ébresztenek a vitakérdés fölmelegítésére.

Első nyelvtudományi és nyelvészeti vonatkozású munkáink közül a latin nyelvűekben a magyar *anyanyelv* fogalmára ilyen megnevezéseket találunk (Toldy: Corpus Grammaticorum-ja nyomán):

1. *Hungarorum lingua* = a magyarok nyelve (Galeotto Marzio: De egregie . . . dictis ac factis regis Matthiae . . . 1485?);

2. *lingua ungarica* vagy *hungarica* = a magyar nyelv (Galeotto: De . . . dictis . . . 1485?; Szenczi Molnár: Grammatica ungarica. 1610.; Komáromi Csipkés: Hungaria illustrata. 1655.; Pereszlényi: Grammatica linguae ungaricae. 1682.; Kövesdi Pál: Elementa linguae hungaricae. 1686.; M. Kis: Ratiocinatio de orthographia. 1684—1697.; Tsétsi: Observationes orthographico-grammaticae. 1708.);

3. *lingua patria* = hazai nyelv (Sylvester: Grammatica hungaro-latina. 1539; Szenczi Molnár: Grammatica . . . 1610.);

4. *nostra lingua* = a mi nyelvünk (Sylvester: Grammatica . . . 1539);

5. *lingua nostra vernacula* = a mi hazai nyelvünk (Komáromi Csipkés: Hungaria illustrata. 1655.);

6. *sermo noster hungaricus* = a mi magyar nyelvünk (Sylvester: Grammatica . . . 1539.);